

אוניברסיטת בר-אילן

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבו עי

פרשת בא, תשס"ב
מספר 428מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

"ויפן" - על המשמעות המיוחדת של לשון זה

תיאור פעולתם של משה ואהרן בעשרת המכות אינו אחיד, ויש הבדלים בין מכה למכה. נעמוד כאן רק על ההבדלים הנצרכים לענייננו.

לאחר שהתחילה מכת צפרדע נקראים משה ואהרן לפרעה המבקש מהם שיסירו את המכה. משה אומר לפרעה כי הוא מסכים לכך, ולאחר מכן נאמר: "ויצא משה ואהרן מעם פרעה ויצעק משה אל ה'" (ח, ח) וגו'. בדומה לכך נאמר גם ביחס למכת ערוב ולמכת ברד. בשניהם משה ואהרן נקראים לפרעה, ולאחר השיח ביניהם נאמר: "ויצא משה מעם פרעה ויעתר אל ה'" (ח, כו), או: "ויצא משה מעם פרעה את העיר ויפרש כפיו אל ה'" (ט, לג) וגו'. מהלך העניינים במכות כנים, דבר ושחין, היה שונה. נאמר בהם כי משה הזהיר את פרעה, אך לא נאמר מאומה על שיח בינו (או בין אהרון) לבין פרעה, ועל יציאתם או הסתלקותם מפרעה.¹ מכות אלו נזכרו בפרשה הקודמת, ונעבור עתה לשלושת המכות הנזכרות בפרשתנו.

משה ואהרן הזהירו את פרעה מפני מכת הארבה. והנה כאן לראשונה התורה מתארת את מה שאירע בסיום אזהרתם: "ויפן ויצא מעם פרעה" (י, ו). אמנם לאחר יציאתם פנו עבדי פרעה אליו, ונראה שבעקבות דבריהם הוחזרו משה ואהרן לארמון וניהלו דו שיח עם פרעה, שבסופו נאמר: "ויגרש אותם מאת פני פרעה" (שם, יא). לאחר שהתחילה מכת הארבה נקראו משה ואהרון אל פרעה, והוא בקשם כי יסירו מעליו את המכה. לא נמסר בתורה מה ענה משה לבקשת פרעה, אלא נאמר: "ויצא מעם פרעה ויעתר אל ה'" (שם, יח). לאחר שמכת חושך החלה לפעול במצרים, נקראו משה ואהרן לפרעה וניהלו אתו דו שיח, שבסופו נאמר: "ויאמר לו פרעה לך מעלי השמר לך אל תספ ראות פני, כי ביום ראתך פני תמות. ויאמר משה כן דברת לא אוסיף עוד ראות פניך" (שם, כח-כט). ולאחר פעולת מכת בכורות נאמר: "ויקרא למשה ולאהרן לילה ויאמר קומו צאו מתוך עמי" (יב, לא) וגו'. אין התורה מספרת כאן על יציאה של משה ואהרן מעם פרעה, ואפשר אפוא כי שיחה זו לא התקיימה בארמון.²

נחזור לאמור במכת הארבה. משה ואהרן באו לפרעה להזהירו, והתורה מתייחסת עתה ליציאתם מפרעה קודם התחלת המכה, דבר שלא צוין עד עתה בשאר המכות, ואף זו בלשון שאין לה אח ורע: "ויפן ויצא מעם פרעה". מה פשר התוספת יוצאת הדופן של "ויפן". להלן נביא ארבעה פירושים לכך, ובאחד מהם נדון בצורה מפורטת יותר.

(1) הפירושים ל"ויפן" במכת הארבה

א. כבר חז"ל פירשו ביטוי זה ואמרו (שמות רבה יג, ה):

מהו כן, שראה אותם שהיו פונים זה בזה והיו מאמינים לדבריו, ויצא משם כדי שיטלו עצה לעשות תשובה.

¹ במכת דם נדון בהמשך.

² ראה על כך דברינו בדף השבועי לפרשה זו, בשנת תשנ"ט (מס' 272).

ואכן מיד לאחר מכן נאמר: "ויאמרו עבדי פרעה אליו עד מתי יהיה זה לנו למוקש שלח את האנשים" וגו', ובעקבות דבריהם נאמר: "ויושב את משה ואת אהרן אל פרעה" וגו'. שני פירושים נוספים ל"ויפן" מובאים בדברי ראב"ע.

ב. הפירוש הראשון בדבריו:

אמר ר' ישועה³ כי ויפן הוא שב אל משה, שהיה חולק כבוד למלכות, שפונה אל המלך והוא הולך אחורנית.⁴

לפי פירוש זה עולה כי התורה מציינת במלה "ויפן" שבעת יציאת משה מעם פרעה, פני משה היו פונים אל פני פרעה, בניגוד לכיוון ההליכה. משה עשה כן מפני שחלק כבוד למלכות, וכבוד מלכות הוא שאין נפרדים מן המלך בהפניית הגב אליו.

ג. הפירוש השני שבדברי ראב"ע:⁵

ויפת⁶ אמר כשהשלים צורכו, וככה 'ופנית בבוקר' (דב' טז, ז). והנה מה יעשה במלת 'ויפן כה וכה' (שמ' ב, יב). והנה טעם 'ויפן' מגזירת פנים, כאילו הוא וירא, והנה משה יצא מאת פרעה בלא רשותו, והזכיר הכתוב זה בעבור שכעס פרעה וצוה לגרשם אחר שהושבו.

לפי פירושו של יפת, משמעותו של "ויפן": סיים, גמר, השלים. היינו, כשגמר משה את דבריו, יצא מעם פרעה. ראב"ע דוחה זאת, כי לדעתו "ויפן" חייב להיות קשור למראה הפנים, או לפנייה. לכן מפרש ראב"ע ש"ויפן" מוסב כאן אל פרעה, והכוונה שפניו היו כעוסות, שניכר בהן הכעס, ולכן "ויצא מעם פרעה" - כשראה משה את פניו הכעוסות של פרעה, יצא מלפניו. לדעת ראב"ע ההוכחה לכך היא, שגם לאחר שראה משה את פניו הכעוסות של פרעה, הם גורשו "מאת פני פרעה" - ככל הנראה היו פניו עדיין כעוסות. נמצא כי לדעת ראב"ע "ויפן" משמעותו גם פנים של כעס.

ד. ברמב"ן מובא פירוש אחר:

ויצא בלא רשותו טרם שיענוהו הן או לאו, כדי שיתיעצו בדבר. חשב מחשבות אמת, כי כן עשו ואמרו לפרעה 'הטרם תדע כי אבדה מצרים'. ובדברי רבותינו ראה אותן שפונים זה לזה, מאמינים לדבריו, יצא משם כדי שייטלו עצה לעשות תשובה. והנכון בעיני, כי כן היה עושה בכל עת בואו אל פרעה אל היכלו, מתרה בו ויוצא מלפניו, אבל הוצרך הכתוב להזכיר זה בכאן בעבור 'ויושב את משה' וגו'.

נראה שרמב"ן פירש בתחילה בדומה לדברי חז"ל, וכשהביא את דברי חז"ל הביאם כדי לחזק את הפירוש הראשון. אך לאחר מכן הציע פירוש נוסף - "והנכון בעיני", ולפי פירוש זה, משה נהג תמיד לצאת מעם פרעה בעת שסיים להזהירו, והוא עשה כן מבלי לתת שהות לפרעה לענות לו, או להביע דעה. אך רק במקרה שלנו התורה מזכירה זאת באופן מיוחד בהוסיפה את "ויפן", כדי ללמדנו כי בפעם הזאת, היציאה מפרעה לא הייתה נחרצת וסופית, אלא הם הוחזרו לפרעה תוך כדי היציאה, וניהלו אתו דו שיח עוד בטרם שהמכה התחילה לפעול.

אנו רואים אפוא, כי למלה "ויפן" ניתנו ארבעה פירושים שונים. ברצוננו להתעכב על הפירוש, הראשון שבדברי ראב"ע, הוא פירושו של ר' ישועה.

לכאורה יש לשאול על פירוש זה, מדוע התורה טורחת ומדגישה זאת דווקא במכת הארכה. הרי סביר שמשה נהג כן גם בשאר המקרים שבהם נאמר: "ויצא משה (ואהרן) מעם פרעה", כפי שהבאנו בתחילת דברינו. ניתן להשיב על כך על פי דברי הנצי"ב שנביא לקמן, ובשונה מדעתו. לאמור, למרות שפרעה אמר לעיל במכת ברד (ט, כז): "חטאתי הפעם ה' הצדיק ואני ועמי הרשעים", וא"כ הודה בעצמו שהוא רשע, ואין חיוב על משה לכבד אדם רשע, הרי שבכל זאת משה כיבדו ויצא כשפניו אליו.

³ חכם קראי, במחצית השניה של המאה העשירית.

⁴ ר"מ אלשיך בפירושו לירמיהו (לב, לג) כתב: "וכן ארז"ל 'ויפן ויצא מעם פרעה' ששם פניו נגד פרעה והיה פוסע לאחוריו". ר"מ כשר בתורה שלמה (שמ' י, ו, אות כא), כתב: "ראיתי מובא בשם האלשיך... ואין הספר לפני לעיין בו... ולא מצאתי פירוש זה במדרשים שלנו". מעניין כי רא"י סורוצקין בספרו **רנת יצחק**, ישיבת טלז, אזהיו תשנ"ה, כתב בפרשתנו פירוש זה מנפשיה, על יסוד האמור ברש"י בבראשית (מח, ב) ובשמות (יא, ח), שיש לחלוק כבוד למלכות, ולא ציין לראב"ע כל עיקר. אבל בסוף דבריו ציין כי מצא כן באלשיך.

⁵ למעשה יש בדברי הראב"ע שיובאו להלן שני פירושים, ברם הואיל וראב"ע דוחה את פירושו של יפת ומציע הסבר אחר, התייחסתי לכך כפירוש אחד.

⁶ חכם קראי, בראשית המאה האחת עשרה.

עוד יש לשאול, האם המלה "ויפן" מופיעה במקום אחר במקרא באותה משמעות.

(2) משמעותו של "ויפן" האמור בקבלת הלוחות

לאחר שמשה רבנו קיבל את הלוחות נאמר: "ויפן⁷ וירד משה מן ההר ושני לַחַת הַעֲדַת בִּידוֹ" (שמ' לב, טו). על פסוק זה כתב ר' חננאל, כמובא בפירושו ר' בחיי על התורה שם: ⁸

מלמד שהיה משה פניו כלפי הענן וירד כדרך עליה, מה עלייתו פניו אל הענן, אף בירידתו כן. וכן היה כהן גדול ביום הכפורים יוצא מבית קדשי הקדשים, דתנן (משנה, יומא נב, ע"ב): 'יצא ובא לו דרך כניסתו' (רש"י שם כתב בין השאר: 'כשם שנכנס... כך כשיצא לא היסב את פניו לצאת אלא יוצא דרך אחוריו ופניו לארון')... וכן כתוב בשלמה... שנאמר 'שויתי ה' לנגדי תמיד' (תה' טז, ח) ... וכן התלמיד חייב כשיפטר מרבו שילך לאחוריו פניו כנגד רבו עד שיתכסה ממנו.

ר' חננאל מסתמך בדבריו על האמור במשנת יומא, וכן על חובתו של התלמיד לכבד את רבו (כאמור שם בתלמוד נג, ע"א). התלמוד מביא כמה דוגמאות לחובה זו ולא נאריך בזה כאן, אלא רק נאמר כי בין השאר מסופר שם על חכם ש"הידר" מאוד בקיום חובה זו:

רבא כד הוה מיפטר מיניה מרב יוסף הוה אזיל לאחוריה עד דמנגפן כרעיה ומתווסן אסקופתא דרב יוסף דמא (תרגום ענייני: כאשר רבא היה נפרד מרב יוסף שהיה רבו, היה רבא הולך לאחוריו עד שניגפו רגליו במפתן הדלת של רב יוסף, והדם היה שותת על המפתן).

מצאנו א"כ מקום נוסף שהכתוב משתמש במלה "ויפן" כדי להורות על משמעות מיוחדת והיא - האדם הולך ופניו בניגוד לכיוון הליכתו.⁹ נדון עתה בפירושו של ר' חננאל, הואיל ויש לו קשר עם פרשתנו. אי שביעות רצון מפירושו של ר' חננאל אנו שומעים בפירושו הקצר של ראב"ע שם:

'ויפן', יש אומרים (אפשר שהכוונה לר' חננאל,¹⁰ או לפרשן אחר שפירש כן) שישוב לאחור, וזה רחוק בעיני, והעד 'ויפן פרעה' (ז, כג). רק טעמו כאדם שהוא מתעסק בדבר ויעזבנו.

היינו, ראב"ע סבור כי קשה לקבל פירוש זה משום האמור במכת הדם. שם נאמר:

ויעשו כן משה ואהרן כאשר צוה ה', וירם במטה ויך את המים אשר ביאר לעיני פרעה ולעיני עבדיו ויהפכו כל המים אשר ביאר לדם... ויעשו כן חרטמי מצרים בלטיהם, ויחזק לב פרעה ולא שמע אליהם כאשר דבר ה', ויפן פרעה ויבא אל ביתו ולא שת לבו גם לזאת.

ברור שאין הכוונה בביטוי "ויפן פרעה", שפרעה חלק כבוד למשה ואהרן, והלך משם כשפניו אליהם.¹¹ והואיל וראב"ע מניח, כנראה, כי ל"ויפן" צריכה להיות אותה משמעות בכל המקרא, לכן הוא אינו מקבל את פירושו של ר' חננאל. המעניין הוא כי ראב"ע דוחה כאן למעשה את אשר הוא עצמו כתב שם בשם ר' ישועה, כפי שהבאנו לעיל.¹²

דומה שניתן ליישב את שאלת ראב"ע כיצד יתפרש הפסוק "ויפן כה וכה", על יסוד דבריו בפירוש השלישי שהובא לעיל (אות ג). התשובה תהיה כי האמור במכת דם "ויפן פרעה", בא ללמדנו על כעס. היינו פרעה

⁷ עוד פרשנים עמדו על כך כי המלה "ויפן" כאן יש לה משמעות מיוחדת. אציין לדוגמה את פירוש בעלי התוספות, מהד' ר"י גליס, ירושלים תשנ"ה: "מהו ויפן, מוסב על וינחם ה' (הפסוק הקודם לזה הוא: "וינחם ה' על הרעה אשר דבר לעשות לעמו"), ויפן ממדת רוגז למדת רחמים וזהו 'ויפן'. ד"א לעמו ויפן, פנה הקב"ה לעמו, משל למלך כשהוא בכעס הופך פניו מעמו ומעבדיו, וכשהוא מתרצה להם פונה אליהם... ד"א ויפן משה, הפנה הדין לרחמים". לפי הפירוש הראשון והשלישי, המלה "ויפן" באה ללמדנו על שינוי ממדת דין (או רוגז) למדת רחמים. הואיל ודבר זה בא לידי ביטוי אצל בשר ודם בהבעת הפנים, נקט הכתוב כך גם לגבי ה', מעין "פני ילכו" (שמ' לג, יד). גם הפירוש השני של "ויפן" בא מהנהוג אצל בשר ודם, אבל הוא במשמעות קרובה יותר לפירושים שאנו עוסקים בהם, לאמור מלשון פניה של פנים אל פנים שהוא דרך ריצוי.

⁸ כך כתב בקצרה, כנראה על יסוד דברי ר' בחיי, גם ר' אברהם מנחם הכהן רפא בספר **מנחה בלולה על התורה**, וירונה שנ"ד. כידוע זהו מעין ספר ליקוטים, אם כי אין הוא מזכיר את מקורות פירושו. ר' מרדכי הכהן, מחכמי צפת במפנה המאות שש עשרה - שבע עשרה, בספרו **שפתי כהן על התורה**, הביא את דברי ר' חננאל והאריך בהסבר העניין.

⁹ מן הראוי לברוק מקומות נוספים במקרא - האם הם מתפרשים באותו אופן, אולם אין זה המקום להאריך. ¹⁰ לקמן נקטתי בלשון "פירושו של ר' חננאל" מטעמי נוחיות, אף שאפשר כאמור כי ראב"ע לא ראהו. הדברים הכתובים בתוך סוגריים עגולים בקטעי הציטוט השונים במאמר כולו, הם הסברים והוספות שלי לכתוב.

¹¹ בני ד"ר בעז מציע כאפשרות, שאולי לשון "ויפן" מכוונת אל פרעה בעת שנפרד מהיאור, ללמדנו שגם עתה הלך ופניו לכיוון היאור, כי רצה לכבדו באשר הוא נחשב כאלהיהם.

¹² אולם אין זו שאלה על ראב"ע, שהרי לפנינו שתי מהדורות שונות: הפירוש הארוך והפירוש הקצר, ואי התאמה בין שתי מהדורות היא דבר מצוי.

כעס על מעשה משה ואהרן, או יותר נכון - הוא כעס על המסקנה שרצו להסיק ממעשה זה. פרעה כאילו אמר להם, "אל תרשימו אותי במעשה נפלאות", הרי גם החרטומים יודעים לעשות כן, וגם עושים זאת ממש.¹³

אכן יש לשאול שאלה נוספת על פירוש ר' חננאל: מה ראה הכתוב להדגיש באופן מיוחד "ויפן" בקבלת הלוחות, הרי כך נהג משה כשעלה וירד מהר סיני עוד טרם קבלת התורה, ושם לא מצאנו שימוש ב"ויפן"? אף כאן נשיב על יסוד פירוש הנצי"ב שיובא לקמן, אבל באופן שונה ממנו. לאמור, הואיל ומשה רבינו נשא עמו את הלוחות ברדתו מהר סיני, היה מקום לחשוב, שמא במקרה זה רשאי הוא להפנות את גבו לשכינה כדי שיוכל לראות את הדרך, ולא ייכשל ויפיל חלילה את הלוחות. בא הכתוב והשמיענו, שגם בעת שהלוחות היו על ידיו, ירד משה מההר כשפניו בכיוון ההר, ולא לכיוון הירידה. ללמדך, עד כמה חשובה מצות כיבוד השכינה.

ואכן דרך זו של כבוד לשכינה מצאנוה בכמה מקומות, כפי שהוכיח ר' חננאל לעיל, ואנו נזכיר עוד מקום אחד הדומה לאמור בלוחות. כך אמרו רבותינו במדרש (במדבר רבה, ה, ח):

ועוד בדבר אחד היו מעולים (בני קהת) מכל הלויים, שכל הלויים היו טוענין בכל המשכן והיו מהלכין כדרך ופניהם כנגד הדרך, אבל בני קהת היו מהלכין אחוריהם ופניהם לארון, כדי שלא ליתן אחור לארון.

הרי לנו כי גם במדבר, כל נושאי הארון היו מהלכים ופניהם לארון, ולא חששו הכהנים ההולכים בתחילה ממכשולים בדרך. אמנם נכון הוא כי לפי חז"ל הענן היה מיישר להם את הדרך ממכשולים, ונכון הוא כי הכהנים הנושאים את הארון בקצהו האחר, יכלו להזהיר את אלו ההולכים לפניהם, אבל כאמור יש כאן דמיון מסויים לאמור בלוחות.

(3) פירוש נוסף ל"ויפן" האמור במכת הארבה

היו פרשנים שפירשו את "ויפן" האמור במכת הארבה, במשמעות הפוכה מזו שראינו לעיל בפירוש השני (ב), ולדעתם משמעותו היא הפנית גב - פנייה לאחור.

כן מצאנו בדברי ר"י אברבנאל, שאחר שהביא את פירושו של ראב"ע בשם ר' ישועה¹⁴ שהבאנו לעיל, הוא ממשך: "ויותר נכון יהיה לפרשו בהפך, שכאשר השלים לדבר (אל) פרעה, חזר פניו ופנה לו עורף ולא פנים ויצא".¹⁵ אלא שר"י אברבנאל אינו מפרש מה טעם פירוש זה נכון יותר. על כל פנים מצאנו עוד פרשנים שפירשו כן ובתוספת הסבר.

ר' משה חפץ, מחכמי איטליה כתב בספרו על התורה "מלאכת מחשבת", בשנת ת"ע (1710):

מדרך המוסר איש היוצא מלפני המלך לא יהפוך פניו, עד כי יצא מפתח החדר אשר המלך שמה, אלא (ילך) אחורנית כידוע, אלא אם היוצא גם הוא שר ושלטון. על כן משה מלך ישראל השמיענו כי פנה מעם פרעה קודם צאתו כדרך השרים, ופרעה בחרון אפו על זאת צוה לעבדיו שלא יניחוהו עוד לעשות כדבר הזה, ובפעם אחרת ויגרש אותם מאת פני פרעה שלא יהפכו אחוריהם אל המלך עוד, ולכן גירשם, ודרך המתגרש מן הבית ללכת אחורנית.

היינו, משה יצא תמיד מעם פרעה כשאחוריו אל פרעה, ואפשר היה לו לעשות כן מתוקף היותו שליט ומלך ישראל. לכן, כשהתורה כתבה עד מכת הארבה על משה "ויצא מעם פרעה", הכוונה שיצא ואחוריו אל פרעה, וכך נהג גם במכת הארבה. אלא שבמכת הארבה הדגישה התורה "ויפן", כי בפעם זו התרגז פרעה על נוהג זה, וציוה לעבדיו שלא יתנו יותר רשות למשה לנהוג כך. ואכן כשמחזירים מיד את משה ואהרן, נאמר לאחר הדו-שיח עם פרעה: "ויגרש אותם מאת פני פרעה", וזו הפעם היחידה שנאמר ביטוי זה ביחס לפרעה,¹⁶ ולפיכך יש לכך משמעות מיוחדת. הכוונה היא שהם גורשו כאשר פניהם לפרעה, וזאת בהתאם לציווי החדש של פרעה. לאחר גירושם החלה מכת הארבה, והם נקראו שוב אל פרעה, ולאחר הדו-שיח

¹³ מעניין מאוד לציין את האמור בתרגום המיוחס ליונתן: "ועבד פרעה צורכיה ואעל לביתה". היינו הוא פירש כאן את "ויפן פרעה" במשמעות שונה לגמרי. לדעתו הכוונה היא: נפנה לצרכיו, שהרי כבר דרשו חז"ל שהיה עושה זאת ביאור, ורש"י הביא זאת על הפסוק: "הנה יוצא המימה" (ז, טו). כן פירש גם במנחה בלולה (לעיל הערה 8), וראה עוד פירוש מעניין על פסוק זה במדרשי התורה לר"ש אשתרוק, ברלין תרנ"ט.

¹⁴ ר"י אברבנאל השמיט את שמו של ר' ישועה, אולי משום שהיה קראי. אגב, מעניין כי ראב"ע מכנהו בתואר "רבי", דבר שלא עשה אצל יפת.

¹⁵ ר"י אברבנאל ממשך: "אבל היותר נכון בעיני הוא... והוא מביא את דברי חז"ל משמות רבה, שהובאו לעיל.

¹⁶ ואכן ר' משה אלשיך עומד על המשמעות המיוחדת של ביטוי זה, ע"ש, ולא נאריך בזה כאן.

עמו נאמר: "ויצא מעם פרעה" (י, יח). כנראה שלפי ר' משה חפץ, כאן חזר פרעה ונתרצה, ואפשר להם לצאת כדרכם הקודמת, היינו בהפניית הגב, שהרי הודה שיש להם כוח ויכולת לפעול יותר ממנו. גם הנצי"ב סבור כי "ויפן" פירושו הפניית הגב,¹⁷ "שלא נהג עתה בכבוד המלך שהיה נפטר לאחוריו, והיינו משום שכבר הודה שהוא הרשע, ומ"מ מקשה לכו", ולכן משה אינו מחויב יותר לנהוג בו בכבוד. לפי פירוש זה מובן גם, מדוע התורה מציינת "ויפן" רק כאן, הואיל וזו הפעם הראשונה שמושה לא נהג כבוד בפרעה. בהמשך האירוע, לאחר שמכת הארבה החלה, קרא פרעה למשה ואהרן וביקש: "ועתה שא נא חטאתי אך הפעם והעתירו לה' א-להיכם ויסר מעלי רק את המות הזה" (י, יז). לדעת הנצי"ב, ניתן ללמוד מכאן שפרעה "חזר בתשובה", ועל כן כשנאמר אחר כך "ויצא מעם פרעה", יצא משה כבשאר הפעמים ופניו כלפי פרעה, שהרי חייב היה לנהוג בו כבוד.

(4) משמעות "ויפן" האמור בלוחות, לפי הפירוש הנוסף

פירוש המילה "ויפן" כהפניית גב, מחייב בחינתו של ביטוי זה הנזכר, כאמור, גם בקבלת הלוחות. האם נאמר כי משה הפנה את גבו לשכינה? מבין הפרשנים שהובאו לעיל והסוברים שזוהי משמעות הביטוי, הנצי"ב הוא היחיד שהתייחס לשאלה זו, ואלו דבריו:

לעיל יט, יד כתיב סתם: 'וירד משה מן ההר' והטעם דזה ברור, שמושה חזר וירד אחורנית ופניו כלפי שכינה כדין היוצא מן הקודש, ולא ירא שמא יכשל באבן וכמו שסופר בגמ' יומא דנ"ג על רבא... עד דמנגפן כרעי'... (הבאנו זאת לעיל). אבל כאן בתפשו את הלוחות בידו ירא שמא יכשל ויפול והלוחות יפלו מידי ח"ו, על כן הפנה עצמו ומצדד פניו והולך לאחוריו.

כלומר, כשאדם "נפרד" מהשכינה, אסור לו לפנות וללכת כשגבו אל השכינה. לכן, בימים שלפני מתן תורה, כשירד משה מהר סיני, פניו היו תמיד כלפי השכינה. נכון שיכול היה להיכשל בלכתו אחורנית, כפי שאכן אירע לרבא בעת פרידתו מרב יוסף, שרגליו ניגפו במפתן ביתו של רב יוסף, אבל החיוב לתת כבוד לשכינה גובר על השיקול של שמא ייכשל. ברם כשקיבל משה את הלוחות, התגבר החשש לא רק שמא ייכשל, אלא שמא ייכשל ויפיל את הלוחות, ולכן במקרה זה הלך משה כפי שהלך בפעמים הקודמות, אבל הפנה את פניו לצדדים ולאחוריו מדי פעם, כדי לראות את הדרך.

הנצי"ב יישב אפוא את הקושי, בכך שהסביר כי גם "ויפן" האמור בלוחות מלמד על הפנייה. נכון שאין זו הפנייה מוחלטת של כל הגוף כפי שראינו במכת הארבה, אבל יש כאן לפחות הפנייה לאחור של הפנים בעת הירידה, ואף הפנייה זו נראה שנעשתה רק מפעם לפעם. פירוש זה יוצר קושי מסוים, הואיל ואין לפנינו אחידות במשמעות של "ויפן",¹⁸ אבל בכל זאת מיוחסת ל"ויפן" משמעות מיוחדת. הנצי"ב חוזר על פירוש זה גם בתיאור ירידת משה מהר סיני בקבלת הלוחות השניים, ששם נאמר: "ואפן וארד מן ההר ואשים את הלוחות בארון אשר עשיתי" (דב' י, ה). אלא ששם הוסיף עוד דברי הסבר:

ללמדנו שבאמת מצד הליכת ההר לחוד לא היה צריך עוד להפנות לאחוריו, שהרי כבר ידע דרך הלוחות מפעם הראשונה, אבל גם ברדתו מן ההר עד שהניח בארון¹⁹ הלך הכל לאחוריו, וזה לא היה בראשונה כי ברדתו מן ההר וראה העגל שבר הלוחות, משא"כ בשניות - הלך יותר לאחוריו עד שהניח בארון, וכן עשה רבא... למדנו דלא רק ד' אמות צריך לעשות כן, אלא עד שיתכסה מעיניו, וכמו שעשה משה רבינו.

¹⁷ כך כתב גם המלבי"ם בפירושו: "ויפן ויצא, שהנפטר מן המלך הולך לאחוריו, והוא פנה פניו מן המלך ויצא כיוצא מבית הדיוט".

¹⁸ אמנם הנצי"ב כתב אצל פרעה: "ויפן, משמעו הפך פניו לאחוריו כמש"כ להלן לב, טו" (ההדגשה שלי), אבל אין בין האמור אצל פרעה לבין האמור בלוחות דמיון שלם, אלא רק באופן חלקי, כמוסבר לעיל.

¹⁹ אעיר כאן, כי בירידה הראשונה נאמר במפורש שהלוחות היו ביד משה בעת הירידה: "ויפן וירד משה מן ההר ושני לחת העדות בידו", ואילו בירידה השנייה לא נאמר כן, אלא רק "ואפן וארד מן ההר", ובהמשך הפסוק נאמר "ואשים את הלוחות בארון", ולכן אנו מניחים כי משה נשא עמו את הלוחות בירידה מההר ועד להנחתם בארון כפעולה רצופה. ברם, לדעת ר"י רוזין (הרוגאצ'ובר) בפירושו לתורה (צפנת פענח, ירושלים תשכ"ד, עמ' לו), בירידתו השאיר משה את הלוחות בתחתית ההר, ולא הניחם באותו הזמן בארון. זאת משום שעל פי חז"ל הירידה הייתה ביוהכ"פ, ולכן משה לא יכול היה להעבירם מרשות לרשות, ומשום כך הוצרך להשאיר את הלוחות בהר. רק בלילה מאוחר יותר, כלומר במוצאי יוהכ"פ, חזר משה והניחם בארון, ע"ש. זו הסיבה שהתורה אינה כותבת כי נשא עמו את הלוחות בירידה, כדי ללמדנו כי המוזכר בהמשך: "ואשים את הלוחות" אינה תוצאה מיידית של נשיאת הלוחות, אלא יש הפסקה ביניהם. הסבר זה הוא בניגוד להסבר הנצי"ב הסבור שהייתה כאן פעולה רצופה של הורדת הלוחות ונתינתם בארון. מן הראוי לשם לב לדיוק יוצא דופן של ר"י רוזין בעניין זה, המלמד כי ההסבר המתבקש לכאורה בפסוק, שהורדת הלוחות ונתינתם בארון נעשו כפעולה רצופה אחת, כפי שאכן הסביר הנצי"ב, אינו מובן מאליו, וניתן גם לפרש אחרת.

לאמור, משה כבר ידע את דרך הירידה מההר, שהרי כבר ירד בדרך זו עם הלוחות הראשונים, ונמצא כי היה יכול לרדת עתה כשפניו אל השכינה. אבל התורה מציינת כי גם במקרה זה הפנה משה את פניו מידי פעם לאחוריו, הואיל והדרך שעשה עתה, הייתה ארוכה יותר מהדרך שעשה בפעם הקודמת. אז שבר משה את הלוחות מיד ברדתו מההר, ואילו כאן הוא המשיך ללכת עם הלוחות גם לאחר ירידתו, עד שהניחם בארון, ולכן גם כאן לא הכיר את הדרך כולה. הנצי"ב אומר שיש ללמוד מכאן עניין נוסף: הכבוד בהליכה עם הפנים אל המכובד, אינו מצטמצם רק למהלך של ארבע אמות בלבד, אלא יש ללכת כך עד שהמכובד יתכסה מהעין,²⁰ ובמקרה שלנו היה על משה ללכת כך עד שהגיע לארון, שאז כבר, כביכול, לא נראתה לעיניו השכינה שעל ההר.

סיכומו של דבר: "ויפן" האמור במכת הארבה מתפרש בכמה אופנים, ואנו התעכבנו על אחד מהם - הפניית פנים, שנחלקו בו הפרשנים: האם הוא בבחינת פנים אל פנים לנתינת כבוד, או במשמעות הפוכה של אי נתינת כבוד. בדקנו מקרה נוסף של "ויפן" האמור בקבלת הלוחות, שיש סבורים שאף כאן הכוונה פנים אל פנים לכבוד, ויש סבורים שמובנו הפניית פנים; לא מחמת אי נתינת כבוד, אלא מחמת הסכנה. עדיין נותרו כמה כתובים שיש בהם לשון "ויפן" שלא הזכרנו. כמו כן נותרו עוד הלכות ומנהגים של פנים מול פנים מחמת הכבוד, שיש להם קשר לענייננו ולא הזכרנום. עניינים אלו צריכים עוד לפנים.

פרופ' יעקב ש' שפיגל
המחלקה לתלמוד

²⁰ וכן היא עמדת התלמוד בסוגיית יומא נג, ע"א, שהזכירה הנצי"ב בפירושו.